

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

het blijven zwijgen erover kan leiden tot collusies, complicaties en transgressies. Zijn voorbeelden zijn klinisch, levendig en sterk, raken thema's als verborgen relaties, incest en homoseksualiteit tot in hun ziel. Zijn inleidende en algemene beschouwingen vind ik daarentegen vaag en soms weinig relevant.

Ik zou dit boek — zeker vanwege de talrijke uitgewerkte voorbeelden — willen aanbevelen aan alle groepstherapeuten die worstelen met de plaats van seks in de groep. En doen we dat niet allemaal?

Literatuur

NITSUN, M. (1996). *The anti-group — Destructive forces in the group and their creative potential*. Londen: Routledge.

Concurreren of samenwerken?

Bespreking van

David M. Black (2006). *Psychoanalysis and religion in the 21st century — Competitors or collaborators?* Londen/New York: Routledge.

ISBN 978 0 415 37943 4, 278 pp., £ 55,-

HARRY STROEKEN

Wat kunnen wij winnen bij een gesprek tussen psychoanalyse en godsdienst?, luidt de vraag op het omslag van *Psychoanalysis and religion in the 21st century*. Gewoonlijk gaan publicaties over dit thema uit van theologische zijde, maar dit boek verscheen in de reeks van het London Institute of Psychoanalysis. Dat wijst op een ontwikkeling: er bestaat blijkbaar belangstelling voor het onderwerp in psychoanalytische kringen en voor de uitgever kan het commercieel interessant zijn. Black, de redacteur, levert een breed spectrum van onderwerpen. Hijzelf bespreekt de «contemplatieve positie» in

dezelfde zin als de depressieve of de paranoïde-schizoïde positie; ze wordt voor alles gekenmerkt door tolerantie voor frustratie, angst en consternatie en de bereidheid tot beschouwen eerder dan tot handelen. Britton biedt een studie over het Bijbelboek Job die eindigt met «Waar Boven-Ik was moet Ik komen» (p. 95). David Millar heeft het over *A Christmas carol* van Dickens. Frosh schrijft over psychoanalyse en jodendom in seculiere en religieuze zin; Epstein gaat in op de verhouding tussen boeddhisme en psychoanalyse, vooral in het werk van Winnicott; een ander bespreekt psychoanalyse en de Vedanta in het hindoeïsme. Yoga en de vergelijking tussen zen, meditatie en vrije associatie ontbreken niet. Bion (met name zijn O) en de Italiaanse analyticus Matte Blanco passeren de revue. Freuds negatieve houding tegenover godsdienst wordt in verband gebracht met zijn getroebleerde relatie met zijn moeder (p. 135 e.v.). De besproken onderwerpen bestrijken een breed gebied en de auteurs verschillen soms radicaal van mening. Het is ondoenlijk deze substantiële bundel samen te vatten en de verschillende auteurs recht te doen. Ik zal slechts enige inhoudelijke reflecties bijeenzetten die ik gedeeltelijk aan dit boek ontleen.

Freud was een Joodse stoïcijn. Hij stelde geloof en wetenschap tegenover elkaar: het eerste is een oncontroleerbare illusie, het tweede kan tastbare resultaten laten zien. Het eerste probeert dingen magisch naar zijn hand te zetten en ziet wensen aan voor realiteit. Wetenschap legt zich neer bij de menselijke hulpeloosheid. «Critici volharden in de gewoonte om een mens die openlijk uitkomt voor zijn gevoel van menselijke nietigheid en onmacht tegenover de hele wereld, «diep religieus» te noemen, hoewel niet dit gevoel de kern van religiositeit vormt, maar eerst de volgende stap, de reactie erop, die tegen dit gevoel een remedie zoekt. Wie niet verder gaat, wie deemoedig genoeg neemt met de onbeduidende rol van de mens in de grote wereld, is juist in de waarste zin van het woord

irreligieus' (Freud 1927, p. 385). Freud zag God als een externe werkelijkheid in de alledaagse godsdienst van de gewone man, en beschouwde dit als oncontroleerbare kennis. Sommige moderne wetenschappers, onder anderen Stephen Gould, zien geloof en wetenschap als twee afzonderlijke domeinen van menselijk denken, die geheel los van elkaar staan (p. 64). Zo'n idee was Freud vreemd.

Religieuze mensen werden tijdens Freuds leven in psychoanalytische geschriften in verreweg de meeste gevallen beschreven als psychisch niet in orde. Toch ligt dat niet zo simpel. Freud zelf schrijft aan Eitingon (20 juni 1927): 'Niettemin blijft na te gaan of de analyse *an sich* werkelijk tot het opgeven van de religie leiden moet.' Er waren altijd al andere stemmen, zoals van Horney, Fromm en Erikson, maar de meesten die er anders over dachten, hielden zich liever stil. Rond 1980 kwamen er meer publicaties van psychoanalytische auteurs die godsdienst beschreven als een niet per se ongezond verschijnsel; bijvoorbeeld Loewald, Rizzuto, Meissner, Coltart, Eigen en Symington worden genoemd (p. 25 e.v.). Zij staan voor een bredere acceptatie van geloof en gelovigen. Echter veel van deze auteurs verstaan onder godsdienst iets heel anders dan Freud. Ze hebben het over een God die Freud nog slechts een 'wezenloze schim' zou noemen (1930, p. 385). Het gaat vaak over een westerse variant van (zen)boeddhisme of spiritualiteit. Blass meent 'dat er nu in het algemeen gesproken een veel grotere openheid en acceptatie van bepaalde religieuze overtuigingen en praktijken bestaat bij analytici dan ooit te voren' (p. 23). Dat lijkt mij zeer wel moge-

lijk, maar het lijkt mij dan noodzakelijk nader te bepalen over welke vorm van godsdienst we het hier hebben.

Psychoanalytici moeten met godsdienst meer kunnen dan *belijden, bestrijden of vermijden*: bespreken bijvoorbeeld zoals alle andere onderwerpen. Dit veronderstelt enige kennis over vormen van godsdienst en godsbeelden, evenals een betrekkelijke vrijheid ten aanzien van het onderwerp. Het gaat prima samen met het hebben van een stellige, doordachte mening over het al of niet bestaan van God of over zieke vormen van godsdienstigheid; dat is zelfs een voorwaarde. Bij dit boek kan men desgewenst zijn licht opsteken: het geeft een breed overzicht over het onderhavige thema. Zoals gezegd, het is ondoenlijk dit boek samen te vatten: zo divers zijn de besproken thema's en de opvattingen van de auteurs.¹ Met een prikkelend citaat van de psychoanalyticus Adam Phillips wil ik eindigen: 'Psychoanalyse is een godsdienst waarin het je niet is toegestaan te geloven in God' (p. 132).

Noot

- 1 Makkelijker bereikbaar over dit onderwerp is een recente Nederlandse publicatie: T. de Groot (2006). *De rol van religie in de hedendaagse psychoanalytische behandeling*. In J.E. Verheugt-Pleiter (red.), *Psychoanalyse anno nu* (p. 169-183). Assen: Van Gorcum.

Literatuur

- FREUD, S. (1927). De toekomst van een illusie. *Werken 9* (p. 359-407). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1930). Het onbehagen in de cultuur. *Werken 9* (p. 461-532). Amsterdam: Boom.